
БАБИН ЯР: МІСЦЕ НАЙМАСШТАБНІШОГО РОЗСТРІЛУ ЄВРЕЇВ НАЦИСТАМИ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

Значення українського топоніма «Бабин Яр» доволі прозоре, але нині воно має кілька відтінків. У роки Другої світової війни він став місцем найбільшого масового захоронення жертв нацизму в Україні – адже після основної різанини, вчиненої у вересні 1941 року, есесівці та німецькі поліцаї не припиняли вбивати тут євреїв та інших осіб. Бабин Яр відомий у світі передусім через те, що сімдесят років тому у ньому відбувся один із найбільших розстрілів німцями євреїв на теренах усього Радянського Союзу. Тож це місце є символом явища, яке в наш час називають «Голокостом від куль»¹.

Поданий нижче короткий огляд цього масового убивства частково базується на важливих дослідженнях моїх колег, котрі також є учасниками цієї конференції.

Колись Бабин Яр був лощиною на околиці Києва. Сьогодні він лежить майже у центрі міста, на його території розташовані парк, житлові будинки та дороги. Упродовж багатьох століть Бабин Яр був частиною ланцюга красивих западин, що межували із Києвом на північному заході. Ці яри слугували природними оборонними об'єктами і захищали від нападників. Схили Бабиного Яру доволі круті, а у східній та північній

---

¹ *Desbois P. The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews.* – New York: Palgrave Macmillan, 2008; *Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту.* – К.: Дух і Літера, 2012.

його частинах налічується дев'ять пагорбів. Свого часу глибина яру становила від 10 до 50 метрів².

У XIX–XX століттях неподалік від цих схилів було закладено православні, єврейський, караїмський та мусульманський цвинтарі. У XIX столітті російські імперські війська заснували у сусідньому районі під назвою Сирець літні табори зі стрільбищами. У ранній радянський період на цій території так само розташовувався літній табір Червоної армії. Окрім військових, на масиві Лук'янівка, що межує із Бабиним Яром, у хатах та бараках також жили кияни. В окрузі діяла залізнична станція для вантажних потягів, проте дістатися цього місця було нелегко, адже вулиця Мельникова, яка проходила неподалік, закінчувалася на початку яру.

У 1930-х рр. власне Бабин Яр *не* використовували для таємного захоронення жертв радянської політики – Голодомору 1932–1933 рр. та сталінського терору, як вважає сьогодні дехто з українців. Тіла тих жертв ховали в таємних братських могилах на сусідніх кладовищах.

Починаючи з червня 1941 року, моменту вторгнення Німеччини на розширені на той час радянські території, значна кількість євреїв виїхала з Києва. Добровільно або вимушено залишилися ті, що мали літніх або хворих родичів чи не бажали відмовлятися від свого майна. Але, можливо, основною причиною того, що вони не виїхали з міста, були сподівання на краще життя за німецької влади: багато київських євреїв хотіли усунення Сталіна та його більшовицького режиму. Адже багато хто не вірив повідомленням радянських засобів масової інформації, які раптом затрубили про жахливі злочини окупантів³.

---

² Цей та два наступних абзаци базуються на праці: *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр в первой половине XX в. (до начала немецкой оккупации 1941–1943 гг.): История застройки и проблемы топографии (далі – *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр) // Бабий Яр: Человек. Власть. История. – Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий (далі – Бабий Яр: Человек. Власть. История). – К., 2004. – С. 66–69, 72–81 (див. також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/art22.html>).

³ *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, MA, 2004 (далі – *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair). – Р. 61–62 (укр. переклад – *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Автор. пер. з англ. Т. Цимбала. – К., 2011 (далі – *Беркгоф К.* Жнива розпачу). – С. 71, 73).

Уранці в п'ятницю 19 вересня 1941 р. німецькі солдати окупували Київ. У суботу, 20 вересня, на колишньому складі зброї поблизу Києво-Печерської Лаври вибухнула міна. Німецькі вояки розпочали арешти євреїв на вулицях⁴.

У середу, 24 вересня, тисячі людей зібралися у черги на головній вулиці Києва – Хрещатику. Вони виконували накази, згідно з якими мали зареєструватися, а також здати мисливські рушниці, протигазу та радіоприймачі у приміщенні колишнього магазину іграшок. Близько 14:00 у будівлі вибухнула бомба. Вибухи в інших місцях центральної частини Києва тривали до кінця дня, усю ніч, а також наступного дня. Ще до приходу німецьких військ ці міни встановили інженери Червоної армії, а тепер підпільні радянські агенти спричинили ще й пожежу, розкидаючи навколо пляшки із пальним. Вогонь охопив територію площею близько 1 кв. кілометра.

Поширилися чутки про те, що винними у цій біді були євреї, – зокрема, через те, що кияни боялися жакливих репресій з боку німців і хотіли знайти цапа-відбувайла. Були усі ознаки того, що саме євреям доведеться страждати найбільше. Есесівці розпочали полювання на євреїв. Було арештовано сотні євреїв, а також агентів НКВС, політичних діячів та партизанів. Їх розстрілювали у різних частинах міста і, можливо, також біля ровів, викопаних червоноармійцями поблизу Бабиного Яру⁵.

У п'ятницю, 26 вересня, представники німецьких збройних сил та СС провели засідання у новій штаб-квартирі коменданта міста, на якому було погоджено дії щодо євреїв Києва. Було вирішено не утримувати їх у гетто, а зібрати і негайно та остаточно знищити у Бабиному Яру. Есесівці вже розстрілювали там військовополонених. Тож зазначу принагідно, що першими у Бабиному Яру розстріляли не мирних євреїв, а військових комісарів⁶.

---

⁴ Якщо не вказано інші джерела, це речення та наступні абзаци, що містять опис часового проміжку до 29 вересня, базуються на праці: *Berkhoff K.C. Harvest of Despair*. – Р. 29–33 (*Беркгоф К. Жнива розпачу*. – С. 39–43).

⁵ *Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941–1943 гг.: Проблемы хронологии и топографии // Бабий Яр. Человек. Власть. История*. – С. 94–98, див. також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/mart6.html> (далі – *Нахманович В. Расстрелы и захоронения*).

⁶ Там же. – С. 98.

Майбутню масакру київських євреїв нацисти розглядали самі і представляли начальству – проте не жителям Києва – як «акцію помсти». Але вони б усе одно вбили євреїв Києва, навіть якби згаданих вибухів і не сталося.

У неділю, 28 вересня, новостворена українська поліція розмістила по місту 2 тисячі примірників наказу, викладеного російською, українською та німецькою мовами, що стосувався євреїв Києва та навколишніх територій. Згідно з наказом, їх зобов'язали прийти наступного дня до 8:00 на конкретне перехрестя і взяти із собою «документи, гроші, коштовності, теплий одяг та білизну». Наказ був без підпису. Ніхто із його авторів не знав добре Київ, адже у наказі йшлося про перехрестя «біля кладовищ», що не відповідало дійсності. Було повідомлено, що «жидів», які не виконають наказ, розстріляють.

Євреї та представники інших етнічних груп погоджувалися в одному: наказ спричинили вибухи та пожежа. А тепер СС і, можливо, українські поліцаї, поширили іншу плітку: про те, що євреїв депортують. Оскільки місце збору було поблизу вантажної залізничної станції, багато євреїв переконали себе у тому, що це правда.

З іншого боку, у місті поширилася інформація, що євреї, яких арештували раніше, не поверталися. Окрім того, 19 вересня, у день окупації, німці дійшли до Дарниці – східного району міста на лівому березі Дніпра, де у скрутному становищі перебували біженці та солдати з Києва й інших місць. Тих, хто бодай трішки був схожий на єврея, відразу розстрілювали і скидали у братські могили починаючи вже з 20 вересня. Чутки про цю ранню різанину на східних околицях швидко дійшли до деяких євреїв у місті⁷.

Напевне, ми ніколи не дізнаємося достеменно, який настрій панував серед євреїв Києва, але найбільш очевидним видається відчуття смертельного жаху. Українці і росіяни згадують, що серед неєвреїв мало хто передбачав можливість масового убивства, вважали, що євреїв депортують. Хтось жалкував із цього приводу, але, здається, доволі багато людей направляли клопотання до влади, як, наприклад, новий

---

⁷ *Tanklevski M. Der kiever khurbn // Eynikayt (Куйбшев-Самара). – 1943. – 15 April. – С. 2.*

мер Олександр Оглоблін, про помилування окремих євреїв. Такі намагання ніколи не давали бажаного результату.

Упродовж 29 вересня євреї – чоловіки, жінки та малі діти – разом із неєврейськими подружжями, родичами та друзями йшли до вказаного перехрестя⁸. Свідки-неєвреї згадують, яким жакливим було видовище вулиць, сповнених людей різного віку – дуже стурбованих. Українець Федір Пігідо згадував: «Дехто плаче, інші заспокоюють. Більшість рухається самозосереджено, мовчки, з виглядом приречення. Було це тяжке видовище». Дехто із сторонніх дивився і зітхав, натомість були й такі, що насміхалися й вигукували образи. Геня Баташова, єврейська дівчина, якій на той момент було 17 років, згадує, що її заспокоїла одна річ: вона побачила вантажівку з німцями, що їхала у протилежному напрямку. Німці посміхалися, тож, на її думку, нічого жакливого не мало статися.

Євреї, а також ті, хто їх супроводжував, прибули до визначеного перехрестя вулиць Мельникова та Дегтярівської, а потім рушили на захід по вул. Мельникова. Там вони побачили допоміжних поліцаїв і врешті дійшли до воріт єврейського кладовища.

Діна Пронічева, на той час тридцятирічна жінка, прибула туди порівняно пізно. За її свідченнями, на вході до єврейського цвинтаря була точка неповернення, адже вулицю Мельникова обнесли

⁸ Абзаци, що містять опис подій 29 вересня, базуються на працях: *Berkhoff K.C. Harvest of Despair*. – P. 65–68 (*Беркгоф К. Жнива розпачу*. – С. 75–78); *Нахманович В. Расстрелы и захоронения*. – С. 102–114; *Berkhoff K.C. Dina Pronicheva's Story of Surviving the Babi Yar Massacre: German, Jewish, Soviet, Russian, and Ukrainian Records // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Eds. R. Brandon, W. Lower*. – Bloomington, 2008. – P. 291–317 (далі – *Berkhoff K.C. Dina Pronicheva's Story*); *Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. – Munich, 2008. – S. 259–260; USHMM, RG-50.120*0008: «Oral history interview with Genya Batashuva [sic, Batasheva/Геня Баташова], 1992 Apr. 30», Israel Documentation Project, female interviewer not identified by name; USC SFI, interview 36727: Ioanna Evgen'eva Evgeneva, speaking to Bronya Borodyanskaya, Kiev, October 21, 1997; USC SFI, interview 15235: Evgenii Semenovich Skorokhod, speaking to Maria Temkina, Brooklyn, May 17, 1996; USC SFI, interview 23366: Ruvim [sic; Ruvim] Izrailevich Shtein, speaking to Alla Klepikova, Kiev, November 15, 1996.

парканом із радянського колючого дроту та протитанковими їжаками. На проході стояли «німці та українці». Можна було вільно увійти, «але нікого не випускали, окрім візників».

Там було кілька есесівців, але вони тільки спостерігали. Більшість із присутніх німців становили військові жандарми, що мали шоломи на голові, були одягнені в зелену уніформу, а на шиї у них висіли ланцюжки з нагрудними знаками. Жандарми відраховували певну кількість людей, відокремлювали їх від натовпу, стримуючи тих, хто йшов позаду, на хвилини десять. Таким чином, величезний натовп було систематично поділено на частини.

Кожна група людей повертала ліворуч, на вулицю Кагатну (нині вул. сім'ї Хохлових). Тут німці вимагали віддати документи, які одразу спалювали. Потім кожна група повертала праворуч і виходила на вулицю Лагерну (нині вул. Дорогожицька). Саме на цьому етапі у дорослих уже не було сумнівів, що на них чекає страта. Годі було чекати очевиднішого сигналу про близьку смерть. Навколо лунали агресивні крики та лякливі зойки. Жінок, чоловіків та дітей примушували скидати одяг, але не усі роздягалися догола; у цьому випадку німці надавали перевагу швидкості процесу над його ретельністю. Рувім Штейн, який пережив Бабин Яр, згадував у 1996 р., що жінки та чоловіки роздягалися окремо, їх порізно виставляли у шеренги і вели або везли до яру.

Більшість євреїв, які прибули того дня на місце трагедії, також проганяли крізь коридор есесівців із собаками, озброєних гумовими дубинками, великими палицями. Скривавлені та дуже налякані, жертви виходили на відкритий простір біля краю лощини, і тут їх знову ще жорстокіше били німецькі та допоміжні поліцаї. Євреї доходили до вершини пагорба і спускалися до яру давніми стежками або недавно прокладеними просіками.

Убивства євреїв відбувалися одночасно в трьох різних місцях Бабиного Яру. Людей розстрілювали, коли ті лежали або стояли на вузькому виступі. Немовлят виривали з рук дорослих і просто кидали у провалля.

Чимало неєвреїв стали свідками цієї трагедії. Інна Євгенєва, неєврейка, якій тоді було дванадцять років, таємно спостерігала за подіями з червоноармійської їдальні, розташованої усього лиш за 70 метрів від яру. Вона бачила красиву дівчину з кучерявим

чорним волоссям, яка відмовилася роздягнутися, попри те, що її дуже жорстоко побили. Цю нескориму юнку застрелили на місці, не в яру, і одягнуеною.

Коли вже майже стемніло, німці, яким допомагали місцеві, обходили тіла жертв, шукаючи з ліхтарями тих, хто вижив, і вбивали їх. Двоє чоловіків підійшли до 30-річної Діни Пронічевої, котра стрибнула додолу перед тим, як у неї влучила куля. Убивці щось запитозрили і наступили на неї, щоб перевірити, чи вона мертва. Жінка не виявила ознак життя. Тіла було вкрито тонким шаром піску.

Того дня стрілянина почалася о 10:00 і тривала до 17:00-18:00. Проте не всіх євреїв встигли розстріляти. Живих загнали ночувати до гаражів. Після невимовних страждань, які вони пережили тієї ночі, наступного дня вони загинули від куль нацистів. За даними СС, 29 та 30 вересня німецькі військові частини розстріляли 33 771 єврея.

У перші дні жовтня німецький військовий фотограф відвідав місце страти і зробив там кілька кольорових знімків. На тих, що збереглися до нашого часу, немає трупів – лише гори одягу, есесівські служаки, котрі порпаються у них, та радянські військовополонені, яких примусили вирівняти прикриту землею братську могилу⁹.

Убивці належали до зондеркоманди 4а, підрозділу айнзацгрупи С поліції безпеки та СД. Але вони не діяли самостійно: їм допомагав резервний 45-й батальйон поліції з м. Гамбурга та 303-й батальйон поліції із м. Бремена, а також перекладачі, місцеві допоміжні поліцаї. Українські джерела згадують про два воєнізовані формування та загони допоміжної поліції, що перебували у *місці* у момент різанини. Їх створили або очолили активісти ОУН під проводом Андрія Мельника, серед яких переважали західні українці. Першим формуванням була сотня українських поліцаїв, яка прибула сюди 23 вересня, через два дні після першого її загону. Сотнею керував Іван Кедюлич, українець родом із Закарпаття, котрий здобув значний військовий вишкіл та досвід, перебуваючи на службі у Чехословаччині та Німеччині. Письменник Ярослав Гайвас, що належав до групи Мельника

---

⁹ Малаков Д. Киев и Бабий Яр на немецкой фотопленке осени 1941 г. // Бабий Яр: Человек. Власть. История. – С. 164–170 (див. також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/art33.html>).

і також перебував у Києві під час різанини, називає Кедюлича таємним уповноваженим ОУН(м) у лавах місцевих сил поліції протягом 1941–1943 рр.¹⁰

Другим військовим формуванням був Буковинський курінь, у складі якого діяли українці з Буковини. Чотири повоєнні публікації членів ОУН(м) описують факт прибуття до Києва групи членів Буковинського куреня під проводом Петра Войновського, невдовзі після приходу німців (друга група прибула до міста 9 листопада). По-перше, за даними публікації від 1955 р., курінь увійшов до міста «незабаром після його звільнення від большевиків», і «найбільша частина вступила до української поліції»¹¹. По-друге, колишній командувач куреня Петро Войновський згадує у своїх мемуарах, що перший підрозділ куреня прибув у той момент, коли «горів Хрещатик»¹². По-третє, у праці про Буковинський курінь з посиланням на його ветеранів зазначається про присутність його бійців у Києві починаючи з часу великої пожежі, де вони діяли у складі «української поліції». Згадуючи оточення Червоної армії поблизу Києва та дату прибуття до міста німців, автори також повідомляють, що «не минуло й тижня після цих подій, як у Київ прибув і Буковинський Курінь, що на той час нараховував 700-800 осіб». Дехто із новоприбулих влаштувався на роботу в міській адміністрації або вирушив до Василькова, Білої Церкви та інших навколишніх населених пунктів з

---

¹⁰ *Левітас Ф.Л.* Бабин Яр (1941–1943) // Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999. – С. 102; *Нахманович В.Р.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наук. конф., м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К., 2007. – С. 243; *Гайвас Я.* В роки надії і безнадії (Зустрічі і розмови з О. Ольжичем в роках 1939–1944) // *Календар-альманах Нового Шляху 1977.* – Торонто, [б. д.]. – С. 115.

¹¹ *Шитинський В.* Український націоналізм на Буковині // Організація Українських Націоналістів, 1929–1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Париж], 1955. – С. 220. Це джерело, а також три джерела, що містяться у трьох наступних посиланнях, були процитовані у: *Berkhoff K.C.* Dina Pronicheva's Story. – Р. 303, 316–317, п. 55.

¹² *Войновський П.* Моє найвище щастя: Спомини. – К., 1999. – С. 254.

метою формування підрозділів поліції. Інші влилися до лав київської «української поліції»: «З рештою членів Куреня провадився військовий вишкіл, вони брали участь у рятувальних роботах, допомагаючи мешканцям Києва гасити пожежі та ліквідувати наслідки масових вибухів»¹³.

По-четверте, і це, напевне, найбільш промовистий факт, є свідчення Юрія Пасічника, українця, котрий у 1941 р. добровільно почав служити в поліції Львова. У статті, опублікованій у 1957 р. у періодичному виданні ветеранів дивізії «Галичина», він згадував, як прибув до Києва 9 листопада 1941 р. у складі групи із 280 добровольців, у кожного з яких, як і у нього самого, «у душі горить жадова пімсти». У відділі поліції на вулиці Короленка він зустрів групу «коло 350 добровольців – синів Зеленої Буковини і Закарпаття, які також добровільно зголосились до активної боротьби проти московських окупантів. Ця група посувалась зараз за фронтовою полозою»¹⁴. Ці чотири джерела дають підстави зробити висновок про те, що Войновський приходив до Києва з буковинцями *двічі*¹⁵. Питання ж про те, чи усі буковинці, які перебували у місті наприкінці вересня 1941 р., а чи їх більшість були присутніми в Бабиному Яру під час різанини, є темою іншої дискусії.

Київ став першим великим містом в Європі, в якому було знищено майже усіх жителів-євреїв. Однак після 30 вересня розстріли цивільних євреїв та єврейських військовополонених у Бабиному Яру тривали принаймні до кінця жовтня (це підтверджують історичні дослідження

¹³ Дуда А., Старик В. Буковинський Курінь: В боях за українську державність, 1918, 1941, 1944. – Чернівці, 1995. – С. 84, 86.

¹⁴ Пасічник Ю. Українські 115 і 118 курені в боротьбі з советською диверсією (Уривки з щоденника з 1941–1944 рр.) // *Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА, VIII, 7-10* (78-81 [sic; =81-84]) (листопад 1957). – С. 9.

¹⁵ Перше прибуття службовців батальйону було не «десь одразу після 7 листопада», як вважає В. Нахманович (*Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // УІЖ. – 2007. – № 3 (474). – С. 76–96, цит. на с. 82*). Навіть якщо немає доступу до двох джерел 1950-х років, не варто нехтувати офіційною історією батальйону (в якій зазначено, що підрозділ прибув «протягом тижня після німців») та припускати, що Войновський, описуючи пожежу у своїх мемуарах, співвідносив її з наслідками вибуху колишнього будинку Думи.

В. Нахмановича та Т. Євстаф'євої). Записи часів війни, що дійшли до наших днів, не містять даних про кількість убитих у цих пізніших розстрілах, але про них згадували й очевидці¹⁶.

У Бабиному Яру вбивали не тільки євреїв. Пліч-о-пліч зі своїм єврейським подружжям наприкінці вересня загинули й жінки та чоловіки неєврейської національності. У лютому 1942 р. було вбито київського міського голову Володимира Багазія та кількох членів ОУН; навіть якщо самі страти відбулися в іншому місці, нацисти, напевне, перевезли тіла до Бабиного Яру¹⁷.

Починаючи із середини серпня 1943 р. сотні в'язнів були змушені викопувати та спалювати тіла, адже нацисти намагалися знищити сліди своїх злочинів – цей комплекс заходів увійшов в історію під кодовою назвою «операція 1005». Зрештою, примусові робітники повстали. Дев'ятеро з тих, які вижили, залишили свідчення про те, скільки трупів було загалом спалено. Свідчення, надані ще у 1940-х роках, не збігаються: 45 тисяч (Я. Стеюк), 70 тисяч (С. Берлянт, І. Бродський, В. Давидов), понад 80 тисяч (Д. Буднік), 95 – 100 тисяч (В. Кукля, місяцем пізніше він уже стверджував про 90 – 95 тисяч), 100 тисяч (Й. Долінер). У 1960-х та 1980-х рр. двоє очевидців підвищили свої оцінки: В. Давидов – до 125 тисяч, Д. Будник називав щонайменш 120 тисяч. Ще один з тих, хто вижив (Л. Островський), заявив ще у 1943 р., що було 25-30 печей, у кожній з яких спалено 2500-3000 трупів; загальної кількості він не назвав. Ще троє чоловіків свідчили про кількість жертв за кілька десятиліть після війни: Капер говорив про 120 тисяч, Стеюк – про понад 100 тисяч, а Трубаков – про 125 тисяч або принаймні 120 тисяч. Більшість із замордованих, очевидно, були євреями¹⁸.

---

¹⁶ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения. – С. 121; *Євстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2004. – № 22. – С. 354–386.

¹⁷ *Berkhoff K. C.* Harvest of Despair. – P. 52, 147 (*Беркгоф К.* Жнива розпачу. – С. 62, 153).

¹⁸ Бабий Яр: Человек. Власть. История. – С. 225, 229, 236, 244, 247, 249, 252-253, 293, 301, 304, 310, 313, 314, 320; ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, д. 94, л. 218, цит. за: USHMM, RG-22.002M, reel 27 (Budnik, 1945); ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 6, л. 15об, цит. за: USHMM, RG-22.002M reel 3 (Davydov, 1943).

У листопаді 1943 р. Червона армія та радянська влада повернулися до Києва. Вони натрапили на яр, дно якого було підвищеним, але він усе ще зберігав свою основну форму, як видно на світлинах¹⁹.

Упродовж останніх 15 років дослідники з різних країн вивчали історію цієї трагедії. Такі науковці, як Гаральд Вельцер з Німеччини та Александр Прусін із США, певною мірою пролили для нас світло на німецьких убивць – їхній світогляд і спосіб, у який вони чинили свої згубні справи²⁰.

Вольфрам Ветте, Гартмут Рюс та Дітер Поль із Німеччини показали велику міру відповідальності німецької армії за цю різанину, найкращавішу за усю історію німецького військового правління. Командувач 6-ї армії фельдмаршал Вальтер фон Райхенау надавав підрозділам СС більшу свободу дій, ніж того вимагали офіційні письмові приписи. Саме представники Вермахту, а не службовці СС, розпочали арешти єврейських чоловіків відразу після 19 вересня. Вони надали понад 100 тисяч куль спеціально для розстрілу і надрукували сумнозвісне оголошення з наказом. І, як я вже зазначав, військові жандарми рахували євреїв та формували групи, яких вели до місця страти²¹.

Нам також відомо, що роль місцевих помічників не обмежилася самим тільки розповсюдженням оголошення по місту. Аналіз свідчень, як-от спогадів однієї з небагатьох уцілілих, Діни Пронічевої, а також деяких післявоєнних допитів злочинців, чітко вказує на те, що помічники були задіяні й на місці страт.

На жаль, через сімдесят років після убивств у Бабиному Яру ми навіть не наблизилися до якогось консенсусу щодо кількості вбитих у

¹⁹ *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр. – С. 73, 78 (див. також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/art22.html>).

²⁰ *Welzer H., Christ M.* Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden. – Frankfurt am Main, 2005. – S. 165–173; *Prusin A.V.* A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev // *Holocaust and Genocide Studies.* – 2007. – Vol. 21, No. 1 (Spring). – P. 1–30.

²¹ *Wette W.* Die Wehrmacht: Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden. – Frankfurt am Main, 115–128; *Ibid.* The Wehrmacht: History, Myth, Reality / Transl. D. Lucas Schneider. – Cambridge, Mass., 2006. – P. 112–125; *Riß H.* Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar? // *Militärgeschichtliche Mitteilungen.* – 1998. – Vol. 57, No. 2. – P. 483–508; *Pohl D.* Op. cit. – S. 259–261.

ньому як під час основної різанини у вересні – жовтні 1941 р., так й упродовж усього періоду нацистського панування. Також немає навіть і натяку на згоду стосовно того, яким чином поділити жертв на євреїв та представників інших національностей.

Олександр Круглов вважає, що з «кінця вересня до початку жовтня» 1941 р. у Бабиному Яру та інших частинах міста було застрелено 37-38 тисяч євреїв. Його позиція базується на твердому переконанні – невинуватому, на мій погляд, – про те, що немає підстав піддавати сумніву дані СС про кількість убитих²².

Радянський Союз ніколи не оприлюднював конкретного числа саме євреїв, убитих у вересні та жовтні і навіть за весь час нацистської окупації Києва. Радянська влада спочатку повідомила про 52 тисячі загиблих, до складу яких входили і неєврейські жертви, що є очевидним. Наприкінці 1943 р. газета «Правда» зазначила цифру 85 тисяч. Урядовий звіт, підготовлений на початку 1944 р., посилався на понад 100 тисяч осіб (у тому числі неєвреїв), убитих у Бабиному Яру²³. Такі дані було оприлюднено навіть попри те, що органи НКВС Київської області уточнили, що зі 100 тисяч жертв «приблизно 70 тис.» були євреями, яких, напевне, застрелили наприкінці вересня, а не пізніше. До 30 тисяч інших, на думку НКВС, належали близько 20 тисяч військовополонених та приблизно 10 тисяч мирних жителів, причому схоже на те, що органи не відносили їх до євреїв²⁴.

В. Нахманович опрацював джерела радянського походження, зокрема, повоєнні допити, проведені органами НКВС. Його важливі статті доводять, що євреїв розстрілювали у Бабиному Яру ще до 29 вересня – уже 27-го, в неділю – наступного дня після таємних зборів, на яких було прийняте рішення про невідкладне здійснення масового вбивства.

---

²² *Kruglov A. The Losses Suffered by Ukrainian Jews in 1941–1944. – Kharkiv, 2005. – P. 100–105; Круглов А. Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 г.? // Голокост і сучасність. – № 2–6 (Київ, 2002).*

²³ Зверства немцев в Киеве // *Правда. – 1941. – 19 нояб.* (також в: *Известия. – 1941. – 19 нояб.*); *Макаренко Я. В столице Украины // Правда. – 1943. – 8 нояб.; О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве // Правда. – 1944. – 1 мар.*

²⁴ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. Наук.-док. вид. / Ред. О.С. Лисенко та ін. – К.; Львів, 2003. – С. 417–422.

Зрозуміло, що, як і слід було очікувати, євреїв, арештованих на початку жовтня 1941 р., страчували у Бабиному Яру в наступні тижні, а то й місяці. На жаль, на сьогодні немає наукового опрацювання питання, яким чином арештовували цих євреїв, адже вони часом переховувалися упродовж багатьох тижнів чи місяців. Оголошення з попередженням неєвреїв міста Києва про те, що кожен, хто допоможе євреєві утекти, підлягає розстрілу, не збереглося до наших днів, але, ймовірно, існувало. Відомо, що доглядачі житлових будинків мусили під страхом смерті повідомляти про мешканців-євреїв. Єврейська рада України публікує книги з переліками «Праведників», які рятували євреїв міста²⁵. На жаль, ці видання не є науковими працями, адже у них не вказано джерела. Тож нині саме час науковцям розпочати досліджувати історію рятівників, а також донощиків.

Переклад з англійської

Сергія Коломійця

---

²⁵ *Левитас И.* Праведники Бабьего Яра. – К.: Еврейский совет Украины; Фонд «Память Бабьего Яра», 2001); розширені російська та англійська версії з'явилися у 2009 р.